

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОЛОГІЇ В НАУКОВОМУ ТОВАРИСТВІ ім. ШЕВЧЕНКА (НА МАТЕРІАЛАХ "ХРОНІК НТШ")

У статті досліджується проблема впливу суспільно-політичного чинника на розвиток української етнології в Науковому товаристві ім. Шевченка, яка розкривається шляхом аналізу "Хронік НТШ".

Ключові слова: Наукове товариство ім. Шевченка, етнологія, етнографія, історіографія, Товариство, НТШ, "Хроніки".

"Хроніки НТШ" (далі – "Хроніки") є одним із видань Наукового товариства ім. Шевченка (далі – НТШ, Товариство), яке містить важливі відомості для історіографічного аналізу розвитку української етнології в Товаристві на початку ХХ ст. Огляд етнографічної діяльності членів НТШ дає можливість простежити не лише перебіг становлення етнології як науки, але й дозволяє виокремити окремий історіографічний напрямок у формуванні наукових знань із зазначеної проблеми, який сформувався на основі офіційної позиції Товариства стосовно значення етнологічного дослідження українського народу землі якого входили на той час до складу іноземних держав. Тому і результати етнографічного вивчення членами НТШ українських земель відповідно до матеріалів "Хронік" можна розглядати у двох аспектах – науковому та суспільно-політичному. Хронологічні межі даного дослідження охоплюють період з початку заснування вказаного видання у 1900 р. й до фактичного припинення діяльності НТШ з початком Другої світової війни та встановлення радянської влади на західноукраїнських землях в кінці 1939 р. разом із наступним змушеним саморозпуском Товариства в січні 1940 р.

Огляд результатів етнографічних експедицій членів НТШ, які регулярно публікувалися на сторінках "Хронік", дозволяє виділити відомості про суспільно-політичні обставини, що впливали на проведення такого роду досліджень. Це, зокрема, стосується західноукраїнських земель, що перейшли спочатку до Австро-Угорщини, а потім до Польщі, і де були досить несприятливі обставини для етнографічного вивчення цих територій.

Причиною ситуації, що склалася було бажання австро-угорських урядових кіл занизити статистичні дані щодо кількості українців, які проживали на Закарпатті (території так званої Угорської Русі до 1919 р.) та пояснити це швидкими темпами денаціоналізації україномовного населення на цій території. Саме цими обставинами можна пояснити перешкоди, які чинив місцевий уряд цього краю В.Гнатюку в процесі проведення ним етнографічної експедиції. Вчений був дещо розчарований результатами експедиції внаслідок того, "що на цілій сій екскурзії він не тільки не знайшов ніде ніякої помочи – хоч би в роді відповідних інформацій від місцевої інтелігенції, але навпаки стрічав ся з недовірем, неприхильністю, а навіть переслідуванем офіціяльних кругів так, то раз навіть арештовано його без ніякої підстави"¹. Але, незважаючи на несприятливі обставини, В.Гнатюку вдалося зібрати значний пласт етнографічного матеріалу про життя українців в Угорщині. Крім того, вчений піддав критиці офіційну статистику щодо кількості українців на цій території та етнологічних процесів, які тут відбувалися, що не збігалися з даними уряду про денаціоналізацію українців Закарпаття. Таким чином, вчений науково обґрунтував те, що незважаючи на мадяризацію цих територій, українці Закарпаття є інтегральною частиною українського народу. Тож етнографічні дослідження членів НТШ не лише впливали на розвиток української етнології, але й мали важливе суспільно-політичне значення.

У подальшому проблема невідповідності урядових статистичних даних стосовно українців Закарпаття була піднята С.Томашівським, праця якого "Причинки до пізнання угорської урядової статистики народностей" розглядалася на сторінках "Хронік". Проаналізувавши угорські статистичні матеріали, "противить ся автор рішучо розповсюдженням між ученими про дуже скорі й невпинне винародовлення угор. Русинів – цілу денационалізацію їх зводить до більше нормальних меж"². С.Томашівський зазначив, що "урядова угорська статистика майже цілком без вартости при рішенню про угорсько-руську територію й евентуальні її страти, що дослідникам треба звернутись до язових, етнографічних та (передовсім) історичних студій"³. Таким чином, етнографічні праці членів НТШ у багатьох випадках були взаємодоповнюючими та торкалися важливих проблем існування українського народу в складі інших держав і в іноетнічному середовищі.

На сторінках "Хронік" порушувалися також й інші важливі етнографічні проблеми, які, на думку членів НТШ, були нагальними та потребували вирішення. У даному контексті на особливу увагу заслуговує стаття С.Томашівського⁴, яку можна назвати програмною в аспекті планування вирішення практичних завдань пов'язаних зі створенням етнографічної карти України. Створення такої карти, на думку вченого, покликано не лише науковими, але й політичними потребами. С.Томашівський склав чіткий план дій щодо реалізації цього проекту, який складався з 18-ти пунктів, та виділив три основні фундаментальні засади створення етнографічної карти українських земель: "1) Повність і певність її жерел; 2) добрий уклад карти; 3) докладність у представленню та відповідний розмір карти"⁵. Робота ж укладача карти повинна була зводитись до вирішення наступних завдань: "...зібрати всякий доступний матеріал, як сучасний, так і з минушини, хочби він мав ріжний характер, ріжну вартість і ріжний початок. В першій мірі належить зібрати по можности всі готові вже етнографічні карти українських земель та їх систематично і науково упорядкувати. Дальше мусять бути зведені в купу усі опубліковані статистичні відомости не тільки найновішої дати, але й найдавнішої. Вони мусять бути критично провірені, найбільше через взаємне порівнюване. Пізніше йде зібране всякого емпіричного матеріала (квестіонарі, етнографічні, фольклорні, язові, подорожні записи і т. ин.)..."⁶. Таким чином, одним із основних принципів, які лежали в основі створення етнографічної карти України, був принцип наукової об'єктивності, який забезпечувався розробкою детальної методології, яка передбачала чітку послідовність дій та критичний аналіз отриманих результатів.

У 3-ох із 4-ох випусків "Хронік" за 1907 р. містилися відозви та рекомендації щодо збирання етнографічних відомостей з окремих етнографічних проблем. Так, у "Відозві у справі записування народніх традицій про опришків" зазначалося, що подібні зразки народної творчості "заслужують пильної уваги не тільки з огляду на їх етнографічну, але й на історичну вартість"⁷. У згадуваній відозві крім стандартного переліку необхідних для Етнографічної комісії матеріалів, які стосуються опришківського руху, згадувалися вже зібрані етнографічні дані з вказаної проблеми, зокрема й іншими членами НТШ – І.Франком та В.Шухевичем. В цілому ж зазначалося, що "науково оброблене наше опришківство також дуже мало"⁸, чим і визначався цей науковий напрям, як актуальний в плані подальшого збирання етнографічних даних.

В останньому ж випуску "Хронік" за 1907 р. був надрукований "Квестіонар для збирання місцевих переказів"⁹, в якому зазначалося, що "місцеві перекази, такі, що вяжуть ся з певними місцями, селами та особами, творять визначну часть народознавства. В них можна сказати, лежить поезія кожної околиці, кожного села і кожного кутка в селі чи в місті. В них знайдуть ся і сліди історичних переказів і продукти народнього вірування або народньої етимології та мітології"¹⁰. У цій програмі також коротко подавалася історія дослідження поставленої проблеми та відповідні результати, а також пояснювались причини актуальності дослідження даної проблеми, які зводилися до того, що "усі такі традиції в новіших часах, як і всяка иньша старовина забувають ся і тонуть у хвилях тої економічної та соціальної кризи, яка захопує чим раз глибоше й острійше широкі верстви нашого народу. Люди покидають свої насиджені від віків місця, їдуть юрбами в далекий світ і забувають ті традиції і перекази своїх батьків і дідів, що колись своєю поезією красили їх домашнє та громадське жите, робили цікавим або оживлювали кожде старе дерево, кожду стежку, кожду могилу або калабану на полі"¹¹.

Обґрунтування нагальної необхідності етнографічних досліджень аргументувалася членами НТШ активною діяльністю у цьому напрямку іноземних вчених: "Етнографічна комісія Нау-

кового Товариства ім. Шевченка звертаєть ся отсим покликом до всіх, кому дорога наша бувальщина і дорогі традиції того народу, що й доси росить своїм потом рідну землю: Збирайте ті традиції і перекази, не дайте загинути їм у завірюсі нашого часу. Інші народи назбирали їх велику силу або й тепер заходять ся коло їх збираня. Не вжеж ми одні лишимо ся по заду і опинимо ся колись бездомними сиротами, яких ніщо не вяже з їх родом і рідними гніздами?"¹².

Таким чином, крім інформації довідкового характеру про стан розвитку етнологічної науки в Україні та закордоном, члени Товариства намагалися залучити якомога більше працівників на ниві збирання етнографічних матеріалів для збереження української національної культури та традицій як складової частини самосвідомості українського народу. Поряд із цим наводився й огляд попередніх здобутків у напрямку дослідження окремих етнографічних проблем, а також подавалися чіткі інструкції та методичні рекомендації, які роз'яснювали, що саме входить у предметне поле дослідження поставленої проблеми, і які її аспекти потребують особливої уваги дослідників. Досить часто на сторінках "Хронік" друкувалися зразки зібраних етнографічних матеріалів¹³, що значно полегшувало роботу етнографів-аматорів, які ще не мали досвіду збирання етнографічних матеріалів.

Вплив політичного чинника на розвиток української етнології в НТШ можна простежити і в міжвоєнний період діяльності цієї установи. У цей час (1918–1939 рр.), як свідчать матеріали засідань Етнографічної комісії, етнологічна діяльність її членів обмежувалась здебільшого розробкою теоретичних питань та й то не досить жваво в порівнянні з довоєнним періодом. "Хроніки", які в цей час виходили переважно подвійними номерами, констатували погіршення і без того складної ситуації, що склалася навколо питання розвитку української етнології в НТШ.

Так, в частині 63–64 "Хронік" в підрозділі під назвою "Наукова діяльність Товариства" зазначалося, що "видавнича діяльність Товариства звела ся до дуже обмежених границь та що приготовані праці для друку не могли вийти у світ, а готовлені зазнали перерви в продовжуванню"¹⁴. У вказаному підрозділі була фактично відсутня інформація про діяльність Етнографічної комісії, а про етнологічний напрямок роботи Товариства свідчить лише коротка згадка про те, що за звітний період НТШ видало два номери "Матеріалів до української етнології"¹⁵. У рубриці присвяченій науковим виданням Товариства за 1919–1920 рр. лише коротко переповідався зміст вищевказаного видання НТШ, а саме XIX–XX тому, що вийшов в 1919 р.¹⁶ Таким чином, можна лише констатувати той факт, що складна політична ситуація, в якій опинилися західноукраїнські землі, вплинула і на фінансову складову діяльності НТШ, що негативно відбилося й на розвитку української етнології в цій установі.

Наступне видання "Хронік", що охоплювало період 1921–1922 рр. так пояснювало послаблення наукової діяльності членів Товариства, яке суттєво позначилося і на етнографічному напрямку роботи НТШ: "Як стараннем Виділу було вишукувати засоби для піддержання хоч якого такого видавничого руху, так стараннем секцій і комісій було дбати про піддержання наукового руху. Науковий рух одначе неможливий без видавничого і кождому ученому, що напише працю, залежить на тім, щоб вона могла вийти в світ та не лежала літами безужиточно. Колиж нема виглядів на видання праці, мало хто спішиться приладжувати її до друку. Отсим і поясняється зменшенне числа наукових рефератів на засіданнях секцій та комісій..."¹⁷.

Як наслідок інформація, що стосувалася діяльності Етнографічної комісії за вказаний період, займала лише один абзац, в якому повідомлялося про відсутність засідань даного структурного підрозділу НТШ. Неможливість відновлення етнологічних наукових пошуків вченими Товариства на довоєнному рівні пояснювалася двома причинами: по-перше, фінансовими – відсутністю фондів для ефективної діяльності Етнографічної комісії, що вимагала значних коштів "не тільки на друк видань, але й на уряджуванне наукових екскурсій, на оплачуванне оповідачів та збиранне матеріалів, на фотографії, валки для фонографів і ин."¹⁸, а по-друге, політичними, оскільки в тій ситуації, що склалася "доступ чужому інтелігентови (а ще з фотогр. апаратом) до села дуже утруднений і він більше тратив би часу на воловодженне з поліцією, як на записи"¹⁹. Таким чином, матеріали "Хронік" дають комплексну характеристику стану розвитку української етнології в НТШ в міжвоєнний період та називають причину занепаду етнографічного напрямку роботи в цій організації.

Про стан розвитку етнології в Товаристві у міжвоєнний період яскраво свідчать матеріали наукових звітів "Хронік", де зазначається, що "коли буде змога друку, комісія (авт. – Етно-

графічна комісія) приладить дещо до видання з давніших матеріалів"²⁰. Тобто, можна зробити висновок про те, що етнологічний напрямок роботи в НТШ обмежувався у цей період спробами видати раніше зібрані етнографічні матеріали, в той час як про продовження діяльності широкомасштабних експедицій для цієї мети навіть не згадувалося.

У рубриці "Наукові видання Товариства в 1921–1922 рр."²¹ фактично не містилося жодної нової інформації про етнологічні видання НТШ. Необхідність подачі хоча б якихось даних, які б відповідали вказаному напрямку наукової діяльності Товариства, змушувала редакторів "Хронік" вдаватися до повторного передруку відомостей про вихід етнографічних та етнологічних збірок матеріалів більш раннього часу, а саме: дані про вихід XXVII–XXVIII-го тому "Етнографічного збірника" повністю дублювали матеріали вміщені в попередніх частинах "Хронік"²². Такий же підхід простежується і в поданні інформації про вихід XIX–XX-го тому "Матеріалів до української етнології"²³.

У частині 67–68 "Хронік" за 1923–1925 рр. описувалася загальна ситуація, яка склалася в НТШ в міжвоєнний період, що унеможлиблювала ефективну науково-видавничу роботу цій інституції: "Наукова діяльність Товариства ішла пиняво ізза девальюції тай недостачі фондів на друкування Збірників, Записок та наукових матеріалів. Товариство не побирає ні з державних, ні з краєвих фондів ніякої підмоги, а доходи з камениць і підприємств Товариства такі малі, що не можна обігнати ними навіть коштів адміністрації. По причині загального зубожіння не має друкарня відповідних замовлень, книгарня ледви видержує конкуренцію інших книгарень та з трудом удержується на поверхні позитивного білянсу"²⁴.

Цим і пояснювався занепад етнографічної роботи в Товаристві, що відбився й на інформаційному наповненні "Хронік". Хоча етнографічна діяльність членів НТШ продовжувалася, але вже в набагато скромніших масштабах. Так, в "Хроніках" зазначалося, що Ф.Колессі з грудня 1925 р. виділялося щомісячно по 60 злотих "на списування мельодій із фонографічних валків"²⁵.

Разом з тим, члени Товариства брали участь у наукових етнографічних конференціях, де знайомили європейську наукову спільноту із науковими досягненнями українських вчених в галузі етнології. Так, НТШ делегувало К.Студинського та І.Раковського на науковий з'їзд слов'янських географів і етнографів, що проходив на початку квітня 1924 р. в Празі²⁶. Причому, як зазначалося на сторінках "Хронік", до української делегації ставилися добре, оскільки президентом вказаного наукового зібрання був дійсний член НТШ, відомий чеський вчений І.Полівка²⁷. Таким чином, практика надання статусу дійсного члена Товариства відомим європейським вченим приносила свої результати в плані підвищення наукового авторитету НТШ у Європі.

Отже, якщо ж оцінювати матеріали "Хронік" в міжвоєнний період в цілому, то можна простежити наступну тенденцію: акцентування уваги на участі членів Товариства в міжнародних етнографічних конференціях та намагання долучитися до діяльності тогочасних європейських структур, які займалися дослідженням окремих етнологічних проблем. У "Хроніках" наводилися дані про участь голови та заступника Етнографічної комісії у I-му з'їзді слов'янських географів та етнографів у Польщі 1927 р. та у I-му й II-му міжнародному з'їзді дослідників народного мистецтва в Празі 1928 і в Бельгії 1930 р. За результатами останніх при Етнографічній комісії було створено "Український Комітет для досліджування людого мистецтва, щоб увійти в співробітництво із аналогічною міжнародньою комісією в Парижі (СІАР)"²⁸. З відомих етнографів НТШ до вказаного комітету увійшли Ф.Колесса, І.Свенціцький, І.Раковський, Я.Пастернак та ін.

Саме активна участь етнологів НТШ у міжнародних конференціях та організаціях сприяла формування позитивного іміджу Товариства в європейських наукових колах, але вона не могла компенсувати спад етнографічних досліджень всередині організації, що було наслідком фінансових проблем та несприятливої політичної ситуації.

Крім того, члени НТШ намагалися продовжувати практику залучення до роботи Етнографічної комісії відомих європейських вчених. Так, зокрема, за результатами діяльності членів комісії за 1926–1929 рр. згадувалося, що "із заграничних дослідників приєднано у члени ЕК (авт. – Етнографічної комісії) д-ра Франтішка Поспішіля, директора етнографічного відділу моравського краєвого музею у Берні"²⁹.

Про занепад етнографічної роботи в Товаристві в кінці 30-х рр. ХХ ст. свідчать матеріали звітів про наукову роботу в НТШ за період з грудня 1937 р. по грудень 1938 р. Так, за річний

період діяльності на засіданні Етнографічної комісії було заслухано лише три реферати: П.Коструби "Деякі нові причинки до легенди про Вернигору", Р.Герасимчука "Картографічна метода в етнографічному відділі обласного музею" та В.Сімовича "До проблеми етнографічних записів"³⁰. Втілення у життя побажань керівництва НТШ в плані активізації етнографічної роботи так і не відбулося із вже згадуваних причин політичного та економічного характеру. Рішенням комісії, відповідно до "Хронік", в цей період було приступити до збирання предметів народної культури для формування відповідних етнографічних музейних збірок. Це рішення передбачало організацію експедицій для збирання етнографічного матеріалу, а також організацію мережі дописувачів, які б займалися відповідною роботою на місцях. У результаті все закінчилось тим, що Р.Герасимчук здійснив двотижневу етнографічну поїздку у Ярославщину звідки привіз експонати для Музею. Запланована ж членами комісії етнографічна лемківська вистава в Львові у період з березня по квітень 1939 р. так і не відбулася з причини її заборони місцевою адміністрацією. Всі інші комплексні заходи по налагодженню системної етнографічної роботи на місцях також залишилися на рівні нереалізованих рішень.

Таким чином, на сторінках останніх видань "Хронік" у досліджуваний період висловлюються сподівання на краще в плані розвитку української етнології в НТШ, що останнім часом переживала період глибокої стагнації. Саме суспільно-політичні чинники, як свідчать матеріали "Хронік", негативно позначилися на процесі розвитку української етнології в Товаристві. Помітною тенденцією стало поступове посилення тиску з боку влади на НТШ як політичного, так і фінансового характеру, що фактично унеможлилював проведення повноцінних етнографічних досліджень у цій організації. В цілому ж, незважаючи на певні обмеження з боку влади в період перебування західноукраїнських земель в складі Австро-Угорської імперії, цей час був найбільш сприятливим для розвитку української етнології в НТШ. Ситуація значно погіршилася після включення вказаних територій до складу Польщі, а прихід радянської влади на західноукраїнські землі в грудні 1939 р. та змушений саморозпуск НТШ в січні 1940 р. остаточно зруйнував сподівання вчених Товариства відродити українську етнологію як науку, яка повинна була слугувати інтересам українського народу та науково обґрунтовувати необхідність відродження незалежної української держави, оскільки саме результати етнологічних досліджень НТШ дозволяли говорити про українців як про самостійну європейську культурну націю, яка заслуговує на відродження власної державності.

¹ Справоздане з етнографічної експедиції // Хроніка НТШ. – Львів, 1903. – Вип. III. – Ч. 15. – С. 22.

² Засідання секцій і комісій // Хроніка НТШ. – Львів, 1904. – Вип. II. – Ч. 18. – С. 11.

³ Засідання історично-філософської секції // Хроніка НТШ. – Львів, 1905. – Вип. III. – Ч. 22. – С. 21.

⁴ Томашівський С. В справі етнографічної карти України-Руси (Проект) // Хроніка НТШ. – Львів, 1907. – Вип. III. – Ч. 31. – С. 23–27.

⁵ Там само. – С. 24.

⁶ Там само. – С. 24–25.

⁷ Відозва у справі записування народніх традицій про опришків // Хроніка НТШ. – Львів, 1907. – Вип. III. – Ч. 31. – С. 28.

⁸ Там само.

⁹ Квестіонар для збирання місцевих переказів // Хроніка НТШ. – Львів, 1907. – Вип. IV. – Ч. 32. – С. 16–25.

¹⁰ Там само. – С. 16.

¹¹ Там само. – С. 16–17.

¹² Там само. – С. 17.

¹³ Там само. – С. 18–25.

¹⁴ Наукова діяльність Товариства // Хроніка НТШ. – Львів, 1920. – Вип. I–II. – Ч. 63 – 64. – С. 7.

¹⁵ Там само. – С. 11.

¹⁶ Наукові видання Товариства в 1919–1920 р. // Хроніка НТШ. – Львів, 1920. – Вип. I–II. – Ч. 63–64. – С. 13.

¹⁷ Наукова діяльність Товариства // Хроніка НТШ. – Львів, 1922. – Вип. I–II. – Ч. 65–66. – С. 11.

¹⁸ Там само. – С. 16.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Наукові видання Товариства в 1921–1922 р. // Хроніка НТШ. – Львів, 1922. – Вип. I–II. – Ч. 65–66. – С. 19–22.

²² Наукові видання Товариства в 1914–1918 р. // Хроніка НТШ. – Львів, 1918 – Вип. I–III. – Ч. 60–62. – С. 16–19.

²³ Наукові видання Товариства в 1919–1920 р. // Хроніка НТШ. – Львів, 1920. – Вип. I–II. – Ч. 63–64. – С. 13.

²⁴ Загальні збори // Хроніка НТШ. – Львів, 1926 – Вип. I–II. – Ч. 67–68. – С. 2.

²⁵ Діяльність Виділу // Хроніка НТШ. – Львів, 1926 – Вип. I–II. – Ч. 67–68. – С. 21.

²⁶ Там само.

²⁷ Діяльність секцій і комісій // Хроніка НТШ. – Львів, 1926 – Вип. I–II. – Ч. 67–68. – С. 28.

²⁸ Діяльність секцій і комісій // Хроніка НТШ. – Львів, 1930 – Вип. I–II. – Ч. 69–70. – С. 75.

²⁹ Там само.

³⁰ Діяльність Секцій і Наукових Комісій // Хроніка НТШ. – Львів, 1939. – Ч. 74. – С. 54–55.

В статье исследуется проблема влияния общественно-политического фактора на развитие украинской этнологии в Научном обществе им. Шевченко, которая раскрывается путем анализа "Хроник НТШ".

Ключевые слова: Научное общество им. Шевченко, этнология, этнография, историография, Общество, НТШ, "Хроники".

An article deals with a problem of influence of social and political factors on development of the Ukrainian ethnology in Shevchenko Scientific Society, which opens up by the analysis of "Chronicles of NTSH".

Keywords: Shevchenko Scientific Society, ethnology, ethnography, historiography, Society, NTSh, "Chronicles".